

Utdanning til omsorg

En introduksjon

Anders Johan W. Andersen, Inger Beate Larsen og Olle Söderhamn

Omsorg angår oss alle. Begrepet rommer noe allmennmenneskelig som på mange måter har betydning i livet. Omsorg inngår som en viktig del av den kjærligheten foreldre viser barna sine og som barn viser foreldrene sine. Den ligger også innbakt i omtanken som preger vennskaps- og søskenforhold. Omsorgens uttrykk varierer med person, sted og kultur, og framstår relasjons- og stedbundet. Den viser seg både i gjentakende hverdagslige handlinger som vi først merker betydningen av når de ikke er der, og den viser seg i spontane og overraskende handlinger. Dette dreier seg om store og små tegn på omtanke, og de er alle tegn på at vi bryr oss om hverandre. Det er handlinger som på ulike måter får deg til å kjenne at sola skinner litt ekstra akkurat på deg, eller at du møter forståelse de gangene sola absolutt ikke oppsøker deg.

Når sentrale politikere etterlyser «nabokjerringa», så er det trolig omsorgen i nærmiljøet de etterspør. Det bunner kanskje i en bekymring for at omsorgen i lokalsamfunnene forvitrer, at vi stenger oss inne ved hjelp av mp3-spillere når vi er utendørs, og benker oss foran tv og pc når vi er innendørs. Det kan vitne om uro for en form for mellommenneskelig likegyldighet og en tanke om at det beste og tryggeste er å ikke bry seg. Det kan også være en bekymring for at det frivillige arbeidet reduseres, at omsorg i første rekke oppfattes som et profesjonelt og samfunnsmessig anliggende og derigjennom fjernes fra det mellommenneskelige rommet som engasjementet henter sin næring fra. Ropet etter «nabokjerringa» kan være et forsøk på å si at vi har ansvar for hverandre. På den andre siden kan

dette budskapet også være et kamuflert politisk signal om én ytterligere nedbygging av offentlige tjenester, og en svekkelse av de grunnverdiene som velferdsstaten en gang ble forankret i. Dette spenningsfeltet blir synliggjort i mange av dagens politiske diskusjoner omkring offentlige helse- og velferdstilbud.

Politikere og frivillige organisasjoner etterlyser mer mellommenneskelig kjærlighet og omtanke, mer sosialt engasjement. Samtidig kan sikkert flere kjenne seg igjen i den klamme følelsen som oppstår når folk bryr seg for mye – den opplevelsen av utidig nysgjerrighet og sosial kontroll som også kan følge i kjølvannet av omsorgsfulle personer. Det blir en form for frihetsbegrensende og konformitetsbasert omsorg. «Nabokjerringa» lyder som kjent også navnet «bygdedyret», og viser oss hvordan omsorgen kan være tvetydig. Denne tvetydigheten er også gjenkjennelig når det handler om profesjonell omsorg. Historien viser at tvang og sosial kontroll har blitt gjennomført under dekke av medmenneskelighet og paroler om at det er «til ditt eget beste». Noen har opplevd krenkelser og uverdighet i møter med mennesker og systemer som er opprettet for å utøve omsorg og være til hjelp. Da blir ord som nestekjærlighet og omsorg i første rekke språklig glasur over hjelpeløse praksiser. Heldigvis har vi flere eksempler på personer og steder som har gitt folk et rikere og bedre liv, og derigjennom hatt avgjørende betydning både for at folk faktisk har livet i behold, at livet har fått en ønsket kvalitet, men også at folk har fått en verdig død. Kritisk og etisk ettertanke er uansett helt nødvendig for personer og steder som utøver profesjonell omsorg. Det er nødvendig for å unngå at omsorgen går over i sin motsetning.

Profesjonell omsorg forutsetter utdanning selv om begrepet omsorg ikke tilhører en enkel faggruppe. Barnevernspedagoger, førskolelærere, leger, lærere, omsorgsarbeidere, prester, sosialarbeidere, sykepleiere og vernepleiere er alle omsorgsutøvere. På ulike måter og på ulike steder er de utdannet til omsorg. Denne erkjennelsen er viktig, for den viser bredden i feltet, og åpner for muligheter til å hente inspirasjon fra, og samarbeide med, hverandre. Erkjennelsen er også viktig for å unngå tendensene til monopolisering av et begrep og fenomen som tilhører det allmenmenneskelige og faglige fellesskap. Denne boka fokuserer imidlertid i første rekke helsefaglige perspektiver og tradisjoner knyttet til utdanning til omsorg, og vil i særdeleshet ta opp forhold med relevans for sykepleie og vernepleie.

Gjennom å peke ut etikken som en grunnpilar i omsorg, både som et grunnvilkår ved tilværelsen og som anvendt etikk for profesjonelle, vil boka vise at utdanning til omsorg, på tross av en revolusjonerende utvikling i det siste deçenniet, fremdeles er og bør være godt fundert i nestekjærlighet. Utviklingen av utdanning

til omsorg følger utviklingen i samfunnet og påvirkes av føringer lokalt, nasjonalt og globalt. Men fundamentet er også plassert i en nåtid som karakteriseres av kunnskapsutvikling og nye krav innenfor både utdanning og omsorg. Vårt håp er at boka skal inspirere og bidra til økt innsikt for alle grupper av omsorgsutøvere nettopp gjennom at de får en økt forståelse for historien, utviklingen inn i framtiden samt hvilke verdier som er grunnen for en fornuftig utvikling innenfor utdanning til omsorg.

Kan omsorg vitenskapeliggjøres?¹

Utdanning til omsorg tar på ulike vis for seg en rekke aspekter av omsorg og utdanning til omsorg. Den viser til dels hva disse fenomenene kan bygges opp av, hva tradisjon og historie kan bety, og i tillegg beskriver den noe av det som skjer i nåtid, og hva vi kanskje kan forvente i framtiden. Utdanning blir ikke belyst fra et pedagogisk ståsted, der pedagogisk teori og pedagogiske tilnæringsmåter er sentrale. Men utvikling av utdanning til omsorg har vært den røde tråden, fra en ikke altfor fjern fortid og framover inn i framtiden. Tilnærmingen har vært vitenskapelig i den forstand at forfatterne til bokas ulike deler har presentert nye innsikter, vært systematiske, og til dels metodiske, i sine beskrivelser. Resultatene er blitt gjort etterprøvbare gjennom henvisninger til kilder og referanser. Forfatternes holdninger har i tillegg vært kritiske, både til de beskrevne fenomenene og til deres egne beskrivelser. Leseren har også fått et stort ansvar. Hun eller han må lese boka på en slik måte at den får bli et bakteppe for å forstå noe av utviklingen og derigjennom også få mulighet å påvirke det som skjer innenfor dette feltet i dag og i framtiden.

Historiske beskrivelser

De kapitlene i boka som beskriver framveksten av omsorgsutdanning, dens kontekst og, ikke minst, materialiteten som setter sitt preg på utdanningen og omsor-

1 Inspirasjon til denne teksten er hentet blant annet fra: Nordenfelt, L. (1982). *Kunskap – värdering – forståelse. Introduktion till humanvetenskapernas teori och metod*. Malmö: Gleerups Förlag. Eriksson, K. (1987). *Pausen. En beskrivning av vårdvetenskapens kunskapsobjekt*. Stockholm: Almqvist & Wiksell. Heidegger, M. (2001). *Phenomenological interpretations of Aristotle. Initiation to phenomenological research*. (Translation by Richard Rojcewicz of lectures presented at the University of Freiburg, winter 1921–1922.) Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press. Wertsch, J. V. (1998). *Mind as action*. Oxford: Oxford University Press. Säljö, R. (2000). *Lärande i praktiken. Ett sociokulturellt perspektiv*. Stockholm: Prisma.

gen, kan betraktes som historiske beskrivelser. Empirien bak disse kapitlene består av intervjuer med mennesker som selv har deltatt i det som beskrives, samt av gjennomgang av historiske dokumenter. Den vitenskapelige tilnærmingen her har vært kulturhistorisk, der menneskene er blitt betraktet som kulturelle skikkelser, og deres handlinger og intellektuelle virksomhet er blitt sett på som produkter som skaper den foreliggende omsorgs- og utdanningskulturen.

Et av historieforskningens grunntrekk er kildekritikk, og det kan godt være at utvalget av intervjupersoner og arkivmateriale ikke alltid har vært så systematisk som profesjonell historieforskning krever. Kildene har imidlertid vært primærkilder og etablerte sekundærkilder, og det har i tillegg vært mulig å se sammenhenger med andre tilsvarende beskrivelser av disse fenomenene. Derimot er beskrivelsene ikke fullstendige i forhold til de aktuelle fenomenene, men de gjenspeiler til dels enkelte viktige trekk som har vært meningsskapende for utdanning til omsorg.

Skapende utvikling

Omsorg er en grunnleggende dimensjon i livet, og livet kan tolkes i forhold til dets relasjonelle mening som omsorg. Å leve er å vise omsorg, for sine medmennesker, for seg selv, for sitt miljø og for verden. I sin kontekst konstruerer mennesket sin egen verden, og derigjennom skaper det også noe av seg selv. Gjennom å skape trer mennesket fram og får mulighet til å vise hvem det er, og det kan bli den det vil være. Det å skape kan være en strid og en kamp. Når et menneske skaper, integrerer det sin indre verden med den ytre verden, og noe nytt kommer til. Det kan være et bilde, en statue, en tekst eller en tanke, en idé eller en relasjon til et annet menneske.

Målet med utdanning er læring, og målet med læring er innsikt. Innsikt legger til rette for endring, for det å skape og få til noe nytt. Utdanning til omsorg blir en skapende virksomhet som gjennomføres i interaksjon med andre mennesker i en kontekst. Gjennom å beskrive utdanningsmiljøet med eksempler, både det fysiske miljøet og noe av det psykososiale miljøet, gir noen kapitler i denne boka leseren mulighet til å til dels se utdanningene i deres sammenheng og hvordan utdanning til omsorg er blitt konstruert. Det sosiokulturelle perspektivet er imidlertid ikke veldig tydelig. Men det finnes der til dels, og beskrivelsene av ulike utdanninger til omsorg under ulike tidsepoker vektlegger utviklingen i dens kontekst med eksempler på samarbeid og kommunikasjon i en kollektiv virksomhet.

Noen trekk i utviklingen

Utviklingen av utdanning til omsorg under den perioden som beskrives i denne boka, viser til noen av de særtrekkene som til dels er spesielle for utviklingen i Norge. Sykepleierutdanning og syn på sykepleie i Europa på slutten av 1800- og begynnelsen av 1900-tallet ble formet etter prinsipper og tanker fra Florence Nightingale og bar også preg av kvinnesak i det britiske samfunnet. Arven og røttene fra denne tiden har vært synlige på mange måter helt fram til i dag. Men også nye omsorgsutdanninger er kommet på banen og har bidratt til at utviklingen har tatt nye veier. Vernepleierutdanningen er en slik «ny» utdanning som blant annet har bidratt til at mer samfunnsvitenskapelige perspektiver er blitt aktuelle i helse- og omsorgsutdanninger. Akademiseringen av utdanninger til omsorg kan synes å være en «ny» vei. Men den vitenskapelige og systematiske tilnærmingen fantes til dels allerede på Nightingales tid. Dessverre hadde vi en veldig lang periode i disse utdanningenes historie da vitenskapelighet ikke var et tema.

Akademiseringen av sykepleie begynte relativt tidlig i Norge, og på 1980-tallet ble et professorat innrettet ved Universitetet i Bergen. Ulla Qvarnström fra Sverige var den første professoren i sykepleievitenskap. Professoratet hadde hun helt fram til hun gikk av med pensjon i 1998. Andre universiteter fulgte etter, og det ble utviklet en akademisk forskning og tenkning i forhold til sykepleie og omsorg. Sentral i den filosofiske utviklingen av sykepleie og omsorg i Norge ble Kari Martinsen. En klinisk rettet sykepleieforskning og kunnskapsutvikling skjedde blant annet ved Universitetet i Oslo (UiO), der Margrethe Lorensen og Marit Kirkevold var noen av foregangspersonene. Margrethe Lorensen fra Danmark ble den første professoren i sykepleievitenskap ved UiO 1987 og var det fram til sin død i 2005. Marit Kirkevold ble professor i 1995, og hun har blant annet utarbeidet planene som resulterte i etablering av såkalte undervisningssykehjem i 1999. Dette er en samarbeidsmodell mellom sykehjem og høyskole/universitet som har til hensikt å styrke kvaliteten i eldreomsorgen gjennom fagutvikling og forskning.

Omsorgsutdanningene ble etter hvert tilknyttet høyskoler rundt i landet, og et skille mellom akademisk og yrkesmessig utdanning til omsorg oppsto. Da høyskolene kom inn i den statlige høyskolen i begynnelsen av 1990-tallet, økte mulighetene for å redusere dette skillet. Lærene supplerte sine yrkeskunnskaper med universitetsstudier og tok hovedfags- og mastergradsutdanning. Noen gikk videre til forskerutdanning og tok doktorgrad. Andre valgte å kvalifisere seg til førstelektor. Atter andre gjorde begge deler. Forsknings- og utviklingsarbeid (FoU) blant

lærene ble nødvendig for å få til en forskningsbasert undervisning i omsorgsfagene både på bachelornivå og høyere.

Denne utviklingen la også grunnen for en polarisering som reflekteres tydelig i boka. Det finnes en polarisering mellom medisin og sykepleie/omsorgsfag, mellom natur-, human- og samfunnsvitenskap, mellom akademisk tenkning og praksistenkning, mellom forskning og undervisning, mellom kvalitative og kvantitative tilnærminger og metoder i forskningen, mellom gamle og nye omsorgsprofesjoner, etc. Listen kan gjøres lang, og vi tenker at denne polariseringen er berikende og ofte helt legitim. Mange ulike ståsteder og perspektiver finnes innenfor omsorg og utdanning til omsorg.

Moderne tider

Utdanning til omsorg tar for seg både hard og myk tematikk i omsorg og utdanning. Stikkord som teknologi, etikk, måling og kjønn er eksempler som reflekterer områder som behandles i boka, og som på mange forskjellige måter er knyttet til omsorg og utdanning til omsorg. Ulike fenomener som kan plasseres innenfor disse stikkordene, bør betraktes fra forskjellige utgangspunkter, og gjennom å ha en åpen, prøvende og kritisk tilnærming til fenomenene blir det mulig å vitenskapeliggjøre omsorg og utdanning til omsorg. Det blir da også mulig å drive med systematisk kunnskapsutvikling og velge adekvate forskningsmetoder for å få pålitelige og gyldige resultater.

Bokas innhold

Mangfoldet, kontrastene og variasjonene som kommer til syne både i praksis, teori og forskning, blir løftet fram i boka. Tanken har vært å veksle mellom informative budskap om ulike former for omsorgsutdanning og kritiske og problematiserende sider ved tematikken. Noen av kapitlene utfyller hverandre, mens andre protesterer mot hverandre.

Kapitlene er plassert i tre ulike seksjoner. Første del har hovedfokus på tidligere tiders betydning for nåtidens praksis, den andre fokuserer mest på nåtiden, og den tredje retter blikket framover. Overgangene er glidende.

Inngang

Etikk er et grunnvilkår for mennesket, og etikk er en grunnpilar i omsorg og utdanning til omsorg. Det første kapitlet i boka er et bidrag til omsorgsfilosofien og behandler grunnvilkår og etikk. Sykepleie kan på mange måter beskrives som utgangspunktet for mange av dagens omsorgsfag. Denne seksjonen fokuserer derfor på sykepleien i de siste 100 år. Kapitlene 2 og 3 beskriver og diskuterer utdanning og kunnskapssyn både fra den tiden da skolene var en del av sykehuset, og den tiden da utdanningene ble plassert i egne hus som del av høyskoler og universiteter. Kapittel 3 viser at man ved å forstå opphavet til en praksis også kan forstå forhold som preger dagens sykepleierutdanning. Kapittel 4 diskuterer utfordringer som sykepleierutdanningen har stått, og fortsatt står, overfor, ved å hevde at bygninger, rom og gjenstander representerer en kunnskapsmakt som danner og utdanner lydige studenter etter bestemte mønstre.

Anestesi-, intensiv-, operasjons- og barnesykepleierutdanningen blir presentert i kapittel 5 og viser hvordan tekniske nyvinninger på forholdsvis kort tid har ført til store endringer både for pasientene og de som utøver disse spesialitetene, og dermed for utdanningene. Det siste kapitlet i denne delen, kapittel 6, diskuterer sykepleiens framtid ved å se på hvordan dagens krav om effektivitet og evidensbaserte handlinger i helsevesenet kan være en hindring for at noen grupper av hjelpetrengende mennesker ikke får hjelp fordi de aldri vil bli nyttige for samfunnet igjen. Dette kapitlet problematiserer en tenkning om at utvikling alltid er av det gode.

Fortid i nåtid

I denne seksjonen flyttes oppmerksomheten mot dagens omsorgspraksiser, og rettes særlig mot framveksten av psykisk helsearbeid og vernepleie. Psykisk helsearbeid er et forholdsvis nytt begrep i utdanningssammenheng. Begrepet oppsto på bakgrunn av en bekymring for omsorgen for psykisk lidende mennesker. Gjennom et historisk riss av utviklingen i omsorg for sinnslidende, perspektiverer og problematiserer forfatteren denne omsorgen og peker på historiens betydning for nåtidens psykiske helsearbeid.

I etterkrigstiden oppsto flere utdanninger som mer spesifikt rettet seg mot bestemte grupper i samfunnet som trengte omsorg. På den måten fikk sykepleierne konkurranse på arbeidsmarkedet. Vernepleierutdanningen er en av disse. I kapittel 8 gis både en historisk beskrivelse av veien fram til denne utdanningen, og en presentasjon og drøfting av dagens pedagogiske tilbud til kommende vernepleiere.

Hensynet til den materielle konteksten som omsorgshandlinger finner sted innenfor, blir ofte neglisjert. Kapittel 9 viser at ved å betrakte praksis i psykisk helsearbeid i et stedsfenomenologisk perspektiv får man nye forståelser av omgivelsenes betydning for møte mellom mennesker og derved ideer til diskusjoner og handlinger om hva som kan betraktes som gode hus for mennesker som trenger hjelp.

Kapittel 10 diskuterer om omsorg kan måles. Her får man en oversikt over ulike målemetoder, og fordeler og ulemper ved å standardisere mellommenneskelige forhold blir grundig utdypet.

Nåtid i framtid

I bokas siste seksjon rettes blikket framover, og det pekes på noen områder som er sentrale for utviklingen av omsorgsfagene. Kapittel 11 handler om kjønnsforskning og synliggjør hvordan menn og kvinner både uttrykker og mottar omsorg på ulikt vis. Dette kapitlet beveger seg bort fra den profesjonaliserte omsorgen og viser til empiri knyttet til hvordan menn med kreft utøver omsorg i forhold til sine nærmeste. Dette bidraget illustrerer noe av behovet for forskning på omsorg, helse og kjønn for å kunne legge til rette for bedre kommunikasjon om helse og sykdom og gi muligheter til en forskningsbasert utdanning til omsorg.

I kapittel 12 diskuteres informasjonsteknologiens betydning for helsetjenestene i dag og i framtiden. Her får vi innblikk i ulike teknologiske nyvinninger og hvordan denne teknologien etter hvert kan få stor betydning for ulike grupper av hjelpere og deres brukere. Denne type teknologi blir betraktet i et etisk perspektiv i kapittel 13, som følgelig også løfter fram flere problemstillinger knyttet til ultralyddiagnostikk og ulike former for personovervåking.

Bokas siste kapittel, kapittel 14, viser at omsorg er blitt tydeliggjort som forskningsområde. Her synliggjøres det hvordan et senter for omsorgsforskning er organisert, hva som foregår på senteret, og hvilke utfordringer senteret står overfor i framtiden.